

DOI:10.26104/NNTIK.2022.61.28.078

Темирова Б.Т.

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ: МЕЗГИЛ,
КАЙЧЫЛАШ ТАГДЫРЛАР, УЛУТТУК ТРАГЕДИЯ

Темирова Б.Т.

ЭПОС «МАНАС» И КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ: ВРЕМЯ, ПЕРЕКРЕСТНЫЕ
СУДЬБЫ, НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАГЕДИЯ

B. Temirova

THE EPIC «MANAS» AND KASYM TYNISTANOV: TIME,
CROSS DESTINIES, NATIONAL TRAGEDY

УДК: 821. 512.154:398. 22 (575. 2) (043.3).

Макалада Касым Тыныстановдун чыгармаларында «Манас» эпосунун көркөм иштелиши, адабий табылгалары, поэтикалык чеберчилиги жана татаал тагдыры талдоого алынды. Улуу мурасты кыргыз адабиятында көркөм өздөштүрүү 30-жылдарда башталып, алгач К.Тыныстанов чыгармаларында эпостун айрым окуяларын, мотивдерин пайдалануу тажрыйбасын көрсөтүү менен жазма адабиятка анын көркөм булак катары таасири башталган. Автордун «Манастын күмбөзү» аттуу ыры, «Академия кечелери» драмасы - залкар эпоско таасирленүүнүн эң биринчи поэтикалык үлгүлөрү. 30-жылдары калемгерлерибиз эпостун материалдарын өздөштүрүүнүн туура жолун таба алышпай, даяр окуяларды кайталоо менен чектелсе, К. Тыныстанов «Манас» темасын форма көркөмдүк тарабын чеберчиликте чыгармачылык менен иштеп чыккан. К.Тыныстановдун нравалык-эстетикалык системасында эл өзүнүн тарыхый тагдырын, улуттук мурастарын кандайча аңдап-билиши, түшүнүшү керек деген улуу идеяны чыгармаларына сиңдирип, «Манаска» болгон күчтүү чакырыкты туюндурган. Жазуучу баалуу эпос элдик акыл-эстин феноменинин бир уникалдуу көрүнүшү экендигин көрсөткөндүгү анализденди.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, профессионал адабият, поэзия, драма, интерпретация, поэтика, мотив, вульгардык сын, саясий идеология.

В статье проанализированы художественная обработка эпоса «Манас», литературные достижения, поэтическое мастерство и сложная судьба в творчестве Касыма Тыныстанова. Художественное освоение великого наследия в кыргызской литературе началось в 1930-е годы, а его влияние на письменную литературу как художественный источник началось с показа опыта использования некоторых сюжетов и мотивов эпоса в произведениях К. Тыныстанова. Авторская песня «Кумбоз Манаса» и драма «Академические вечера» – первые поэтические образцы влияния на великий эпос. В 1930-е годы наши писатели не могли найти правильного способа усвоения материалов эпоса и ограничивались повторением готовых рассказов. В нравственно-эстетической системе К. Тыныстанова он заложил в своих произведениях великую мысль о том, что люди должны знать и понять свою историческую судьбу, национальное достояние и выразил сильный призыв к «Манасу».

Ключевые слова: эпос «Манас», профессиональная литература, поэзия, драматургия, интерпретация, поэтика, мотив, вульгарная критика, политическая идеология.

The article analyzes the artistic processing of the Manas epic, literary achievements, poetic mastery and difficult fate in the work of Kasyim Tynystanov. The artistic development of the great heritage

in Kyrgyz literature began in the 1930s, and its influence on written literature as an artistic source began with showing the experience of using some plots and motifs of the epic in the works of K. Tynystanov. The author's song «Kumbuz of Manas» and the drama «Academic Evening» are the first poetic examples of influence on the great epic. In the 1930s, our writers could not find the right way to assimilate epic materials and limited themselves to repeating ready-made stories. In the moral and aesthetic system of K. Tynystanov, he laid down in his works the great idea that people should know and understand their historical destiny, national treasure, and expressed a strong appeal to «Manas». It is analyzed that the writer showed that the epic is a kind of manifestation of the phenomenon of the people's mind.

Key words: Manas epic, professional literature, poetry, dramaturgy, interpretation, poetics, motif, vulgar criticism, political ideology.

Кыргыз профессионал адабиятынын «генетикалык негизине» көркөм-эстетикалык тажрыйбасына, бардык жанрлардын түптөлүп, калыптанышына өсүп-өркүндөшүнө «Манас» үчилтиги баштаган бай элдик оозеки мурастар чоң роль ойноду. Эң оболу улуттук адабият элдик фольклордун кылымдап келе жаткан эпикалык салттарына, дүйнө таанымсына, түбөлүктүү идеяларга, көркөм-эстетикалык байлыгына таянган, андан соң башка өнүккөн элдердин адабий тажрыйбасын өздөштүрө баштаган. Дүйнөлүк маданияттын алтын казынасын түзүп турушкан «Илиада» менен «Одиссея», «Махабхарата» менен «Калевала» сыяктуу «Манас» үчилтиги да маданият менен адабияттын көптөгөн башка жанрларында да өз өмүрлөрүн улантып келе жатат. Бул эпостор тууралуу тартылган живописник полотнор, скульптуралык чыгармалар, опералык, драмалык көркөм туундулар айтылган оюбуздун айкын мисалы болуп эсептелет. Ушул мааниде «Манас» эпосун профессионал адабияттын аңызында көркөм өздөштүрүүгө негиз салган К.Тыныстановдун поэтикалык изденүүлөрүн иликтөө бүгүн да актуалдуу.

Акын, прозаик, драматург, котормочу, тилчи-окумуштуу, коомдук ишмер Касым Тыныстанов элдик оозеки чыгармалардын баалуулугун, түгөнгүс казына экендигин замандаш калемдештерине караганда эртерээк түшүнгөн. Ал эпосту көркөм өздөштүрүү ишин 1925-жылы Москвада тунгуч ирет жарык

көргөн «Касым ырлар жыйнагынан» орун алган «Манастын күмбөзү» (1922) аттуу ыры жана «Академия кечелери» (1932) пьесасы менен көч баштап берди. Окумуштуу С.Жигитов адилеттүү баа бергендей: «форма көркөмдүк тарабынан Касым тунгуч жыйнагында эле жеткен деңгээлге ага удаалаш чыккан айрым бир кыргыз акындары 30-жылдардын орто ченинде араң көтөрүлдү окшобойбу» [3, 154], - дейт.

Чындыгында таланттуу сүрөткер сергек акылды табигый айкалыштырган жандуу эстетикалык табит менен жараткан көркөм дүйнөсү улуттук жазма адабият үчүн чоң жаңылыктарды алып келген. Автордун жыйнагындагы ырлары тематикалык-идеялык жактан көп түрдүүлүгү, эстетикалык сезимталдыгы, көркөмдүүлүгү менен айрымаланып турат. Маселен, манас темасындагы К. Тыныстановдун «Манастын күмбөзү» - ыры эпоско таасирленүүнүн алгачкы поэтикалык үлгүсү. «Манастын күмбөзүн» ырга айландырышы акындын бала кезден улуу мурасты каныга укканы, текстти мыкты өздөштүргөнү жана турмуштук-адабий таасирлерден улам болсо керек. Автордун ыры тарыхый элестерге, реминисценцияларга бай болуп, улуттук баалуулуктарды коргоого, таанып билүүгө чакырат. Чыгармасында кыргыз элинин тарыхынын ачылбаган көп сырлары көрөсөндүү курулуштун дубалындагы сырдуу жазууларда экендигин чеберчилик менен сүрөттөп берет. Элдик ишенимде «Манастагы» каармандарды урматтоо, ыйык тутуу салттуу көрүнүшкө айланып, алардын минген тулпарларына чейин кооз жерлерге, тоо-ташка, кашка сууларга, мазар жайларга ысымдары ардакталып ыйгарылып калганы маалым. Дегинкиси дүйнө элдеринин эпосторуна арналган жер-суу аттары сейрек кездешет.

Албетте, акын эпос жөнүндө түздөн-түз сөз кылбаса да баатыр жөнүндө «ырчысы ырга кошуп жатып жаттайт, комузчу күңгүрөнүп күүгө салат» [4, 62-б.], - деп эл оозунда жашап келаткан ырларда, күүлөрдө баатырдын эрдиктери, анын көзү өткөндө калктын көргөн азап-тозогу, кайгы-муну ырга айланып, күүгө салынганын сүрөткер чагылгандын огундай жарк эткен жарык саптарына батырат. Анда «чачылганды жыйнап, үзүлгөндү улаган» айкөлдүн образы күмбөз – деталь аркылуу тарыхый контекстте берилет. Ал замандаш калемгерлеринен айрымаланып, эпостук мотивди көрөсөндүү пайдалануу менен тарыхый мазмунду жаңы формалык түзүлүштө ишке ашырган. К.Тыныстанов «Жаңыл Мырза» поэмасынан жана башка ырларынан таасын көрүнгөндөй, эпикалык дүйнөнү жазма поэзияда чагылдырууда терең маданияты, турмушту таанып билүү өзгөчөлүгү, социалдык курч туюмун көргөзө алган. Акындын ырынын ар бир сабы терең тарыхый мааниге, философиялык, эмоционалдык күч-кубатка ээ. «Бул күндө ырахымсыз жат колунан, / Мурунку жазуу, сызуу түшкөн

урап, / Али да турат күмбөз таңыркатып, / Эрте-кеч тоонун жели жомок кылып» [4, 62-б.].

Ырда тарыхыбыздын трагедиялуу барактарын эске салуу менен совет доорундагы маданий революциянын аша чапкан кесепетин реалдуу чагылдырат. Байыркы элдин түптү маданиятынын корун түзгөн ата-бабалар курган архитектуралык кооз курулуштар эскинин калдыгы катары талкаланганы, көөнө мурстардын өрттөлгөнү анын ичинде «Манас» эпосу тынымсыз «көкбөрүгө» айланып келгенин тарых тастыктайт. Бардык нерсеге тапчыл көз карашта мамиле жасаган, тарыхты танган, улуттун рухун талкалаган саясатташкан мезгилдин чыныгы жүзүн нукура реализмдин эстетикасы менен туюнтуп жатышы чынчыл акындын чыгармачылык духунан кабар берип турат. К.Тыныстанов башка замандаштарынын кескин айырмаланып, адабият менен саясатты бир түшүнүк катары кабылдабайт, көркөм искусствонун адамзат алдындагы милдет, максатын, асыл наркын терең билгендиги айкын көрүнөт. Ошондуктан анын чыгармаларында адам, мезгил, коом, бийлик проблемасы башкача көркөм интерпретацияланган. Ойчул акын эпикалык дүйнөнү жазма поэзияда чагылдырууда чеберчилигин, коомдук- социалдык курч туюмун таамай көрсөтүүгө жетишкен.

Академик А. Эркебаев: «К.Тыныстановдун бир да бир ырында Совет өкмөтүнө же коммунисттик партияга каршы ачык же каймана түрүндө чакырык жок» [6, 185-б.], - экендигин белгилейт. Бирок учурдун саясий атмосферасы менен элдин аң-сезими, анын ичинде келечектеги чыгармачыл интеллигенциянын маданий деңгээли шарттап турган кыйын кезде, башкалар жашасын большевиктер партиясы, жоголгон эски турмуш, байлар жана динчилдер деп күпүлдөшүп ураан таштап, катуу күрөш жүргүзүп жатышса, Манас, Жаңыл Мырза, тарыхый инсандар жөнүндө чыгармаларды жазыштын өзү эле аябай таң каларлык эмес беле. Ал турсун бирөөлөргө абдан коркунучтуу сезилиши да мүмкүн эле. Ырас, ырдагы иликтөөгө алынган негизги предмет- кыргыз элинин баскан тарыхый жолу, улуттук баатырлары, байыркы мурастары-кечегиси жана бүгүнкүсү. Болгону бул ойлор көркөм формага салынып, шарттуу ыкмалар, көркөм боектор менен чүмбөттөлүп өткөрүлгөн. Адабият менен көркөм өнөрдүн башка түрлөрүндө, айрыкча профессионалдык деңгээлде идеяны ушундай ыкмалар менен туюнтууну автордун мыкты өздөштүргөнү, табиятынын ойчулдугу бар элдик агартуучу экендиги кашкайып көрүнүп турат.

«Манас» эпосун драматургия жанрында иштеп чыгуу К. Тыныстановдун «Академиялык кечелеринен» башталып, ал кыргыз профессионал сахнасы үчүн атайын жазылган биринчи көп пландуу драма болгон. Пьесалар циклинин негизги өзөгүн кыргыз

элинин басып өткөн тарыхый жолу, коомдук-социалдык турмушу түзүп, «Манас» эпосунун сюжети жана тарыхый инсандардын тагдыры аркылуу чагылдырылган. Түптүү калкыбыздын узак тарыхын, феодалдык, капиталисттик, пролетардык социалисттик доорун искусство тили менен чагылдырууда эпос эң сонун материал катары жаңы көз караштан туруп интерпретациялаганга негиз болгон. Тилекке каршы тоталитардык системанын кесепетинен, автордун трагедиялуу тагдырынан улам пьесанын түп нускасы жоголуп, экинчи кеченин 7-көшөгөсү, б.а. Шабдан доорун чагылдырган бөлүм гана биздин күнгө жетти. «Кеченин» К. Тыныстанов өзү орусча которгон пьесанын айрым бөлүмү гана табылгандыгы белгилүү.

К.Тыныстанов айткандай драма 1931-1932-жылдары жазылып, кыргыз тарыхынын үч доору сүрөттөөгө алынган. Окумуштуу С. Жигитов: «К. Тыныстановду «Академиялык кечелер» аттуу «көп сериялуу» спектаклдин адабий материалын жазганга да мажбурлаган. Ал бул жумушка өз калемдештеринен да үчтөртөөнү тарткан» [3, 122], - дейт. Пьесанын биринчи бөлүмү «Манас дооруна» арналып, мезгилинде саясий күрөштүн чордонуна айланып, автордун трагедиялуу тагдырынан улам чыгарманын түп нускасы сакталбай калган. Ошондой болсо «Манас доорун» К. Тыныстановдун маалыматтарынан, А. Токомбаев, Ы. Тойчунов, М.Дөгдүров, А.Убукеев ж.б. макалаларынан жана замандаштарынын эскерүүлөрүнөн улам чыгарманын ички түзүлүшү, уютку окуялары, көтөргөн проблематикасы тууралуу маалымат алсак болот.

Албетте, кылымдар бою «Манасты» оозеки түрдө угуп жүргөн элге сахнадан кыймыл-аракетте жандуу көрсөтүү, ага жаңы өмүр берүү оңой-олтоң жумуш эмес. Маселен пьесада көтөрүлгөн проблемалар менен көркөм наркты окурмандарга терең жеткириш үчүн, аны спектаклге айландырыш зарыл. Бул өзүнчө көркөм-эстетикалык баскыч. Жүрүп жаткан процесске искусствонун бир нече түрлөрүнүн өкүлдөрү катышат, андан соң сахнага чыгарасын. Демек, театралдык искусствонун теориясын да К. Тыныстанов жетиштүү өздөштүргөн. «Академия кечелеринде» кыргыз тарыхый жолунун үч этабын көрсөтүүнү көздөп, кеңири мезгил жана мейкиндик аралык камтылып, зор масштабда жазылган. «Академия кечелеринде» сүрөттөлгөн Чоң казат окуясын 30-жылдары көрүүчүлөр кандайча кабыл алганын пьесаны көп сындап, жокко чыгарган Аалы Токомбаевдин өзүнөн уксак: «Калың Кытайдын калаасына карап, заарканышты жана Алмамбет, Чубакка сүйлөп, заарканып турган чагында анын үнү эң мундуу болуп, (Карагул ботом) деген арман күү сыйактуу чыкты. Мына ушул үн жана «баатырлар» калтаарып турушу, олтурган сайасы билими толук болгон кыргыздардын улут канын козгоп жиберди. Биздин аркада олтурган маданийлашып да

калган бир топ адамдар: «ай кайран асылдар ай, бир топ болсо да калың кытай элине ителгидей тийгени жатат. Ай, кайран асылдар ай» деген сөздөрдү айтышты. Эшикке чыкканда да, бул Манастын мактоолору менен дуулдашып жөнөштү» [2, 462-б.].

К. Тыныстанов чыгармага негиз кылып күчтүү трагедия менен психологизмге сугарылган Чоң казатты алганы тегин жерден эмес. Даанышман жазуучу Ч. Айтматов «Манасты» укканда ыйлабаган кыргыз жок» деп айткан сөзүндө да зор маани бар. Мындай сезим элибиз үчүн жат эмес. «Манас» эпосу бүтүндөй керемети менен кыргыз элинин тагдырын, Ата Журттун ыйыктыгын кылымдан-кылымдарга жеткире түшүндүрүп айтып, сактап, коргоп айтылып келаткан баа жеткис көркөм байлык. Тилекке каршы А.Токомбаев 1932-жылы «Ленинчил жаш» газетасынын 12-номерине «Академия кечеси тууралуу» деген көлөмдүү макаласы менен баштап: «Манасты өткөн замандарда бай, манаптар саясий курал катары пайдаланып келишкен. Менин ойумча Манастын эч кандай бети ачылган жок. Түзүүчү бул жерден да Манастын эч кандай зыйандуу жерин көрсөтө алган эмес» [5], - деген курулай дооматтарды коет. Ошол эле Токомбаев «Советтик Кыргызстан» партиялык газетасынын 6-марттагы №5 санына «Академия кечесинин тыйанагы» аттуу бир бөлүм, он эки подтемадан турган көлөмдүү макаласы аркылуу К.Тыныстановдун пьесасын жокко чыгарган. 1933-жылдын 17-мартында бул маселе А.Токомбаев башында турган Кыргызстан жазуучулар союзунун уюштуруу комитетинин Президиумунун отурушунда жана Кыробком ВКП(б)нын жыйынында каралып, «Манас», «Шабдан» пьесалары кыргыз улуттук театрынын репертуарларынан биротоло алынып ташталган.

Албетте, «Академия кечелери» тематикалык-идеялык негизи, тарыхый-таанытуучулук маанисинин тереңдиги, көркөм-эстетикалык касиети жагынан жаңычылдыгына карабастан саясий айып коюлганы, жазуучунун ашкере таланттуулугунда, мезгилине сыйбай эркин ойлонгону, чындык үчүн күрөшкөнү, өз элинин келечегине жоопкер мамиле жасаганы болду. Автор «Манас» эпосун драма формасына айландырып жатканда эпикалык салттын тарыхый маңызын бурмалабастан, тескерисинче түпкү маанисин, ички өзөктүк окуяларын, образдык курулушун, руханий уюткусун сактап калууга зор күч жумшаганын ачык-айкын баамдоого болот. «Кечелеринде» саясий идеологиянын күчтүү өкүмүнө карабастан, чындыкты тике карап, Манасты улуттук баатыр катары сүрөттөй алган.

«Манастын күмбөзү», «Жаңыл-Мырза», «Академия кечелери» чыгармасы аркылуу кыргыз элинин даңктуу тарыхын, инсандарын унутпай, даңазалоо керектигин көтөрүп чыккан. Совет бийлигинин жүргүзгөн туура эмес саясатын да сын көз менен караган.

20-30-жылдары «Манас» баштаган элдик фольклор кыргыз сүрөттерлеринин реалдуу турмушунда, жандүйнөсүндө, көркөм аң-сезиминде жашап турса да улуу мураска чындап кайрылбай калышынын себеби бар. Окумуштуу Д. Асакеева белгилегендей: «советтик жазуучулар, анын ичинде кыргыз жазуучулары коммунисттик идеяга кызмат өтөшкөн, советтик идеологиянын принциптерине ишенишип, анын бекемделишине кызмат кылышкан» [1, 234-б.]. Өзгөчө 30-жылдары «Манас» темасына таасирленүү же тарыхый чыгармаларды жазуу абдан опурталдуу болгон. Бул мезгил аралыгында «элдин генийинен жаралган» эпостун адамзаттык нарк-насили, асыл баалуулуктары жарга такалган. 20-30-жылдардагы жазма поэзияда «Манас» темасы кыргыз адабиятынын тарыхында актай барак болуп кала берди.

К. Тыныстановдун трагедиясы башка калемдештериндей адабият менен саясатты бир түшүнүк катары кабылдабайт, искусствонун чыныгы көркөм-эстетикалык касиетин, асыл наркын тереңирээк туюнганы, элдик фольклорду чыгармачылык менен өздөштүргөнү болду. Көп кырдуу талант адабий ишмердүүлүк өнөрүндө «Манас» баштаган элдик фольклордун бай казынасын терең билип, элдик оозеки мурас менен жазма адабиятын байланышын жана өткөөл чегин эң жакшы түшүнгөнү, ошол түйүндүү чечүүгө өзүндө болгон чыгармачылык дараметин жумшаганы, оргуган көркөм ой жүгүртүүсү менен ширелишип турганын баса белгилөөгө болот. Эпостун даяр сюжеттерин кайталап койбостон философиялык көз караштарына, эстетикалык тажрыйбасына ылайык көр-

көмдөштүрүп, аң-сезимдүү түрдө чыгармачыл мамиле жасаган. Окумуштуунун «Манас» үчилтигин китеп формасына келтирүү, чет тилдерге которуу, ар тараптан терең изилдөө, көркөм өнөрдүн бардык жанрында жаңы өмүр берүү сыяктуу жаркын идеясы кайсы мезгил болбосун олуттуу жана келечектүү.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстанов нукура көп кырдуу талант катары улуттун тарыхын, көөнө мурастарын, тилин, этнографиясын, илим-билимин дайыма өнүктүрүп-өрчүтүүгө кыска өмүрүндө жан үрөп тынымсыз аракеттенди. Фольклористика менен адабияттаануу илиминде эки поэтикалык дүйнөнүн карым-катышы өзүнчө бир салаа катары орун алып, профессионалдык адабияттын башкы жана кызыктуу темалардын бирине айланып калышына К.Тыныстановдун чыгармачылык ишмердүүлүгү маанилүү экендигин тарых дагы бир жолу тастыктап олтурат.

Адабияттар:

1. Асакеева Д. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. Б.: «Улуу тоолор», 2015.-536 б.
2. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага:1 том.-Бишкек: «Улуу тоолор», 2015. - 608 б.
3. Жигитов С. Ырлар жана жылдар .- Фрунзе «Кыргызстан», 1972. - 154 б.
4. Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. Бишкек. «Адабият», 1991. - 191б.
5. Токомбаев А. Мазмуну социалдык жана бөлүмү улуттук болгон Кыргызстандын адабияты өсүп жана чыңдалып жатат. // Кызыл Кыргызстан. - 1934. - 28-апрель.
6. Эркебаев А. Жаңы маданиятыбыздын көч башы. Китепте: Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. Бишкек. «Адабият», 1991. -191 б.